

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Crisis dwingt christen- en sociaaldemocraten tot heroriëntatie

Het afscheid van het financiële kapitalisme is dringend nodig. Niet alleen om de economie op orde te krijgen, maar ook om de ongelijkheid in de mondiale welvaart te verminderen en milieurampen te voorkomen. Vooralsnog lijkt de politiek niet in staat tot zo'n heroriëntatie. CDA en PvdA, de volkspartijen die de grondslag legden voor de sociale markteconomie, voeren weliswaar een adequaat conjunctuurbeleid, maar staren zich blind op een veronderstelde bezuinigingslast van 35 miljard euro. Dat is economisch en sociaal erg onverstandig en – in een populistisch klimaat – spelen met vuur.

door *Paul Kalma*

Tweede-Kamerlid voor de PvdA.

DE FINANCIËLE SECTOR IS IN 2008 – op een schaal en met een snelheid die bijna niemand voor mogelijk hield – onderuitgegaan. Wat in de VS met de kredietcrisis begon, heeft vervolgens financiële instellingen in tal van landen doen bezwijken en de aandelenkoersen laten kelderen. Overheden zijn krediet- en beleggingsinstellingen (en daarmee hun klanten) op grote schaal te hulp gekomen. Bij de beteugeling van de recessie die door het gecrashte financiële systeem is uitgelokt, spelen ze eveneens een belangrijke rol.

Dit blus- en herstelwerk, nationaal en internationaal, is van groot belang. Maar het mag ons de verder reikende opgaven waarvoor de crisis ons stelt, niet uit het oog doen verliezen. In de eerste plaats moet de financiële sector zelf drastisch hervormd worden. Hebzucht, ondoorzichtigheid en

een overvloed aan kapitaal hebben het stelsel ondermijnd. De risico's die aldus zijn opgehoopt, mogen nooit meer gelopen worden. Dat betekent meer transparantie, meer toezicht en vooral meer regulering, met betrek-

king tot de omvang van financiële instellingen, het beloningsbeleid, het onderscheid tussen publieke en minder publieke taken.

Maar het gaat niet alleen om de financiële sector. Vergelijkbare verschijnselen deden zich al langere tijd in de 'gewone' economie voor. De fixatie op kortetermijnrendement; de torenhoge salarissen; het

verkopen, opsplitsen en met schulden beladen van bedrijven: grote ondernemingen zijn steeds meer op geldmachines gaan lijken. Speculeren verdrong het scheppen van economische waarde op lange termijn. Het is deze verregaande onderschikking van de economie aan financiële doelstellingen die aan de crisis ten grondslag ligt.

Aan die onderschikking zal een eind moeten komen. De implicaties daarvan zijn groot en zullen in dit artikel nader worden verkend. Ze betreffen enerzijds een herwaardering van economische (in plaats van: financiële) innovatie en van de onderneming als samenwerkingsverband, en anderzijds een herontdekking van de oriënterende rol van de overheid en van de grenzen van de markt. We moeten afscheid nemen van het neoliberale denken dat, met z'n fixatie op hoe-meer-markt-hoe-beter, exact het spiegelbeeld vormt van het terecht bekritiseerde staatsdirigisme. In de particuliere, maar ook in de (semi)publieke sector.

Zo'n afscheid van het financiële kapitalisme dringt des te meer in het licht van de twee grote internationale uitdagingen waarvoor de economie zich gesteld ziet. Hoe de ongelijkheid in welvaart en ontwikkelingskansen in de wereld sterk te verminderen? En hoe de milieurampen te voorkomen waartoe voortzetting van de huidige productie- en consumptiewijze met zekerheid leidt? Dat vraagt om een samengaan van economische innovatie met ecologische en sociale verantwoordelijkheid. De opmars van de graaiers en de opkopers in onze economie is daar niet erg behulpzaam bij geweest.

Is de politiek tot zo'n heroriëntatie in staat? Daar ziet het, als we ons op Europa concentreren, voorlopig niet naar uit. Het blus- en herstelwerk wordt, zo zal ik betogen, over het algemeen naar behoren verricht. Maar de sociaaldemocratische en christendemocratische volkspartijen, grondleggers van de sociale markteconomie, maken geen aanstalten voor verder

Aan de crisis ligt een verregaande onderschikking van de economie aan financiële doelstellingen ten grondslag

reikende hervormingen. Nederland is daarvan een pregnant voorbeeld. De coalitie voert een adequaat conjunctuurbeleid, maar staart zich verder blind op een veronderstelde bezuinigingslast van 35 miljard euro. Dat is economisch en sociaal erg onverstandig en – in een populistisch klimaat – spelen met vuur.

AFSCHIED VAN HET FINANCIËLE KAPITALISME

In 2002 kreeg Nederland zijn eigen variant van de Amerikaanse Enron-schandalen voorgeschoteld. Hebzucht en corruptie brachten het Ahold-concern aan de rand van de afgrond. Zes jaar later waren alle ogen gericht op ABN Amro: een Hollandse bankreus op lemen voeten, omvergetrokken door zijn concurrenten, die vervolgens zelf het loodje legden. Beide echecs zijn fraai beschreven door Jeroen Smit.¹

Zijn twee boeken laten zich, behalve als kroniek van persoonlijke drama's en bedrijfsmatige excessen, ook lezen als een beschrijving van de *normaliteit*; van de wijze waarop ons economisch systeem is gaan functioneren. Het was de beurskoersenmanie, ingebed in een graaicultuur, die Rijkman Groenink tot zijn onverantwoordelijke winstbeloften bracht – waarna hedgefonds TCI zijn kans kon grijpen. Eenzelfde logica dreef de top van Ahold in de jaren daarvoor. Spectaculaire overnames moesten een beperkte omzetgroei aan het oog onttrekken. Behoud van het vertrouwen van de financiële markten ging – letterlijk – boven alles.

Beide ondernemingen, hoe verschillend ook, zijn schoolvoorbeelden van hoe het in het financiële kapitalisme toegaat. De zorg om de eigen beurswaarde heeft reorganisaties tot een permanent verschijnsel gemaakt. Verder zijn fusies en overnames het gezicht van de moderne markteconomie gaan bepalen. Beleggingsfondsen vervulden in dit proces een aanjagende functie, door een profijtelijke opsplitsing van bedrijven af te dwingen, respectievelijk door bedrijven op te kopen en met schulden te beladen. Dit alles aangedreven door ongekend hoge beloningen voor het topmanagement.

Het terugdringen van dit *footloose* financiële kapitalisme is niet gemakkelijk. Bovendien eist de herordening van de financiële sector de eerste aandacht op. Maar de op hol geslagen winsthonger zal beteugeld moeten worden. Het *geduldige* kapitaal moet weer de overhand krijgen en het primaat van de 'reële' economie moet worden hersteld.²

Dat zal in de eerste plaats een opgave zijn voor de bedrijven zelf. Ze moeten weer 'nee' leren zeggen tegen aandeelhouders. Dat betekent niet dat die aandeelhouders de hoofdschuldigen van de crisis zijn. Het is de fixatie van bestuurders zelf op beurswaarde die zoveel schade heeft aan-

gericht. Zoek weer stabiele, grotere minderheidsaandeelhouders, schrijft econoom Arnoud Boot in zijn studie *De ontwortelde onderneming*.³ Maar erken, voegt hij daaraan toe, dat topmanagers zich van het personeel hebben vervreemd door zich als huurlingen te gedragen. ‘Ga weer uit van de onderneming als samenwerkingsverband.’

De overheid moet, nationaal en internationaal, de markteconomie weer op dit bredere spoor helpen zetten. Allereerst op fiscaal gebied. Het huidige stelsel geeft de verkeerde prikkels (zoals bij topbeloningen en verschuldiging van overgenomen bedrijven). Het beleid moet gericht zijn op de bevordering van geduldig kapitaal, op beperking van de gegroeide inkomens- en vermogensongelijkheid, en op de bestrijding van speculatie. Daarnaast zou het toezicht op fusies en overnames veel scherper moeten worden en ook op maatschappelijke effecten moeten toetsen.

En ten slotte dient het evenwicht in het ondernemingsbestuur te worden hersteld, ten gunste van toezichthouders en werknemers. De stem van de aandeelhouders moet gehoord worden, maar ze mogen het bedrijfsbeleid niet beheersen – net zoals bescherming tegen vijandige overnames gerechtvaardigd is. Bedrijven zijn geen koopwaar.

Wat betekent dit alles voor de werknemers? Hernieuwde aandacht voor de onderneming als samenwerkingsverband sluit nauw aan bij een beter geschoolde beroepsbevolking en een economie waarin knowhow en ervaring steeds belangrijker worden. Dat pleit voor nieuwe vormen van mede-

zeggenschap. Die heeft tot nu toe vooral in het teken van belangenbehartiging gestaan, maar zou breder moeten worden opgevat: gericht op betrokkenheid van werknemers bij de organisatie van het arbeidsproces; op samenwerking en innovatie.

Daarmee komen we bij een essentieel verschil tussen de Angelsaksische en de Rijnlandse

benadering van arbeid en arbeidsmarktbeleid. De Angelsaksen leggen veel nadruk op externe flexibiliteit (uitbesteding van werk, snelle ontslagprocedures). Dat heeft voordelen, zoals kostenbeperking als het tegengit. Maar veel redenen om in werknemers te investeren zijn er niet, net zomin als prikkels om de eigen organisatie kritisch tegen het licht te houden. Omgekeerd vormt een gereguleerde arbeidsmarkt juist een stimulans voor vernieuwing van het productieproces en voor onderhoud van het sociaal kapitaal van werknemers.

Wat dat betreft kunnen grote vraagtekens gezet worden bij de ook on-

Het toekomstideaal van hypermobiele werknemers die voortdurend in hun eigen employability investeren doet armoedig aan

der Nederlandse beleidsmakers nog altijd populaire flexibilisering van de arbeidsmarkt. Het toekomstideaal, zoals bijvoorbeeld geschetst door de commissie-Bakker (hypermobiele werknemers die voortdurend in hun eigen *employability* investeren) doet armoedig aan. Leert bovendien de kredietcrisis niet dat we moeten oppassen met flexibele markten? ‘Hopelijk’, schrijft econoom De Beer, ‘dringt op tijd het besef door dat arbeid in de woelige internationale economie van de eenentwintigste eeuw misschien wel de laatste factor is die ons nog enige stabiliteit, zekerheid en houvast biedt.’⁴

HET OVERSPANNEN MARKTDENKEN

Met het echec van het financiële kapitalisme komt onvermijdelijk de neoliberale ideologie onder vuur te liggen, die het economisch denken en handelen de afgelopen dertig jaar – zeker in de westerse wereld – heeft beheerst. De overwinning op het staatsocialisme is het liberalisme naar het hoofd gestegen. De ideale markteconomie werd een economie met zo veel mogelijk markt.

Schade werd daarmee om te beginnen aangericht in en rond de (semi) publieke sector. Op zichzelf hoeven bepaalde vormen van concurrentie, op non-profitbasis, de publieke dienstverlening geen kwaad te doen. Maar die nuances worden meestal uit het oog verloren. Prijsconcurrentie gaat al gauw ten koste van de kwaliteit; grootschalige fusies dienen vooral de belangen van de bestuurders; en de commercie (inclusief winstuitkeringen) dringt door op terreinen waar ze niet thuishoort. Voortzetting van een dergelijk beleid, zoals in ons land in de gezondheidszorg, verdient krachtige bestrijding.

Daarnaast worden liberalisering en privatisering – in het bijzonder op het terrein van de infrastructuur – vaak toegepast onder het motto ‘alles of niets’. Als bedrijven van eigenaar mogen wisselen, zo was de gedachte, dan ook zonder enige restrictie. Nederland liep daarbij voorop. Het is een van de weinige landen in de wereld geworden waar bijvoorbeeld elektriciteitsbedrijven en wapenproducenten zomaar aan de hoogstbiedende verkocht kunnen worden. Een toets van overheidswege op de verkoop van Nederlandse bedrijven in strategische sectoren zou de schade kunnen beperken – al dan niet gecombineerd met aandelenbezit door geduldige langetermijnbeleggers.

Een zo’n strategische sector is de financiële sector. Als de van overheidswege gegeven toestemming voor de verkoop van ABN Amro niet onthouden kon worden omdat dat wettelijk onmogelijk was, dan ligt wetswijziging voor de hand. Verder hoeft de tijdelijkheid van het eigendom van het over-

heidsbezit in de financiële sector niet te betekenen dat ze zich volledig terugtrekt. Een overheidsbank, uiteraard op afstand van de politiek, kan, net als coöperaties als de Rabobank, bijdragen aan een grotere pluriformiteit van het bankwezen. Ze zou, zoals Wim Duisenberg destijds bepleitte,

*Het overspannen
marktdenken schiet tekort
tegenover de ongelijkheid in
welvaart en de catastrofale
gevolgen voor de natuur*

de concurrentie in deze sector kunnen bevorderen – en op het gebied van milieu, topbeloningen en diversiteit als voortrekker kunnen fungeren.⁵

Met andere woorden: tussen de uitersten van staatsverheerlijking en markt idolatrie ligt een wereld van onbenutte onconventionele oplossingen.

De gebreken van het neoliberalisme manifesteren zich echter het meest – en het pijnlijkst – op internationaal gebied. In een zich verder globaliserende economie schiet het overspannen marktdenken verregaand tekort – vooral in het licht van de grote problemen waarmee die economie geconfronteerd wordt: de enorme ongelijkheid in welvaart en ontwikkelingskansen, en de catastrofale gevolgen van ongewijzigde economische groei voor natuur en milieu. Het is ondenkbaar dat dit gecombineerde ecologische en ontwikkelingsvraagstuk langs neoliberale weg (vrije markten, kleine overheden, lage belastingdruk) opgelost kan worden.

Daarmee wordt aan de markt allerminst een ondergeschikte rol toegevoegd. Maar het neoliberalisme miskent de positieve rol van overheidsregulering. In de vorm van sociale zekerheid en belastingwetgeving (die ook koopkracht garandeert); van regulering van het economisch proces (die innovaties uitlokt en ondernemingen een *level playing field* verschaft); en van zorgvuldigheidsnormen op sociaal en ecologisch gebied, waarop ondernemingen – ook via de rechter – juridisch aanspreekbaar zijn. De vormgeving van zo'n internationaal juridisch kader vormt een van de grootste opgaven voor overheden, marktpartijen en maatschappelijke organisaties in de komende periode.

Daarnaast zullen ze het gevaar van protectionisme moeten bestrijden, zonder in het neoliberale vrijhandelsfanatisme te vervallen. De *free trade*-ideologie van het Westen miskent niet alleen de eigen geschiedenis, maar is ook schadelijk voor ontwikkelingslanden. De *best performing economies* zijn niet de landen die zo snel mogelijk geliberaliseerd zijn, maar juist heel geleidelijk. Neoliberalen claimen groei en rechtvaardigheid, maar bereiken geen van beide.⁶ Een nieuw globaliseringsbeleid zal dan ook een (onvermijdelijk wankel) evenwicht moeten zoeken tussen bovenationale

regelgeving enerzijds, en verscheidenheid – uitdrukking van het recht op nationale zelfbeschikking – anderzijds.

Dat geldt ook voor een van de spelers op dat beleidsterrein, de Europese Unie, die zelf de sporen van het neoliberalisme draagt. ‘Even in the realm of international coordination’, aldus econoom Anton Hemerijck in de WRR-uitgave *Aftershocks*, ‘any sustainable solution to the global crisis continues to rely heavily on domestic legitimacy. Nowhere is this political challenge more apparent than in Europe.’⁷

DE REKENING VAN DE CRISIS

Dat brengt ons bij een derde belangrijke opgave, naast de hervorming van het financiële kapitalisme en het terugdringen van het neoliberale deregulerings- en privatiseringsdenken: een eerlijke verdeling van de kosten van de crisis.

Dat onderwerp heeft, opnieuw, een sterk internationale dimensie. Nieuwe groeipolen in de wereldeconomie als China, India en Brazilië weten zich in de crisis redelijk goed staande te houden, maar dat geldt niet voor veel andere, kleinere ontwikkelingslanden. Stimulering van en hulp aan de betrokken landen is dringend geboden, in samenhang met het beleid dat de G20-landen zullen moeten voeren ter bestrijding van de dreigende energie- en voedselcrisis in de wereld.

Maar ook op nationaal niveau, in het welvarende Nederland, wordt de rekening van de kredietcrisis opgemaakt. Het kabinet becijferde de schade aan de overheidsfinanciën (vanwege dalende belastingopbrengsten en oplopende uitgaven) op 35 miljard euro. En het riep een twintigtal ambtelijke werkgroepen in het leven om alle departementale bezuinigingsmogelijkheden ‘zonder taboes’ in kaart te brengen. De uiteindelijke maatregelen, zo werd eraan toegevoegd, zullen ingrijpend en pijnlijk zijn, maar onontkoombaar – vanwege het belang van gezonde overheidsfinanciën in het algemeen, en de eisen die de Europese Unie stelt in het bijzonder.

Dat het begrotingstekort van ons land niet onbeperkt kan oplopen en dat bezuinigingen onvermijdelijk zullen zijn, staat buiten kijf. Maar de opstelling van het kabinet roept, zeker in de zojuist besproken context, grote vragen op. Ik noem er drie:

1. De omvang van het probleem is nog allerm minst zeker. De schatting van 35 miljard euro wordt door economen betwist; een veel lager tekort (10 à 15 miljard) behoort tot de mogelijkheden. Maar de officiële doelstelling gaat intussen al een eigen leven leiden en wordt bijvoorbeeld gebruikt ter rechtvaardiging van het besluit om de AOW-leeftijd te verhogen. Die

bezuiniging, zo heet het, is nog maar een allereerste begin en kan absoluut niet gemist worden. Een veel lagere schatting van het tekort zou de AOW-ingreep minder plausibel maken. Zo wordt 35 miljard van een ruwe schatting al gauw een onaantastbaar bedrag.⁸

2. De eisen die de EU stelt (waaronder een snelle reductie van het begrotingstekort tot 3% van het bnp) worden als een onomstotelijk gegeven gepresenteerd. Maar blijven ze van kracht? Dat is onwaarschijnlijk (veel landen hebben nog grotere tekorten) en ook niet wenselijk. Zware bezuinigingen gaan het herstel al gauw in de weg zitten. ‘De vorming van de monetaire unie’, schreven Alman Metten en Bart van Riel in 1996, ‘mag geen voorwendsel vormen voor een monetaristische politiek waarin prijsstabiliteit en schuldreductie verabsoluteerd worden en het streven naar groei en werkgelegenheid naar de achtergrond verdwijnt.’⁹ Dat dreigt nu te gebeuren.
3. Op de bestaande overheidsuitgaven (alleen al op omvang en inrichting van het overheidsapparaat zelf) valt heel wat te besparen. Maar bezuinigingen van een omvang als nu gepland gaan de toegankelijkheid en de kwaliteit van de collectieve voorzieningen onder zware druk zetten. En daar zullen, bij alle welgemeende pleidooien voor ‘de sterkste schouders’ die de ‘zwaarste lasten’ moeten dragen, vooral de lagere inkomensgroepen, respectievelijk degenen met minder scholings- en ontwikkelingskansen de gevolgen van ondervinden.

Dat is op zichzelf al een groot probleem, en het wordt niet kleiner als, onvermijdelijk, de schuldvraag op tafel komt. Hoe legitiem is een beleid dat de bevolking laat opdraaien voor de schade die door een kleine bovenlaag, respectievelijk door de financiële sector is aangericht? Waarom moet de verzorgingsstaat verder worden ingeperkt, terwijl de topbeloningen alweer stijgen – en internationale bedrijven zich jaarlijks voor miljarden euro’s aan Nederlandse belastingheffing onttrekken? Zinnige vragen, die een brisante politieke lading krijgen in het licht van broeiende sociale onvrede, een groeiende kloof tussen hoger en lager geschoolden en populistische formaties die klaarstaan om daarvan te profiteren.

Sociaaldemocraten en christendemocraten, zo moet de conclusie luiden, hebben zich nog maar in beperkte mate losgemaakt van het vóór de crisis gangbare economische denken. Er wordt een verstandig conjunctuurbeleid gevoerd, zoals ook de bijdrage aan het voorkomen van een financiële meltdown adequaat lijkt te zijn te zijn geweest. Maar van een herziening (of zelfs maar het ter discussie stellen) van het algemene sociaaleconomische en financiële beleid is geen sprake.

Dezelfde economen van vóór de crisis roepen, alsof er niets gebeurd is, om het hardst om dezelfde maatregelen – en vinden nog gehoor ook. Alle politieke en ambtelijke aandacht richt zich op bezuinigingen van onwaarschijnlijke omvang, terwijl de eerste werkgroep om een overspannen graai-economie in duurzamer banen te leiden, arbeid te humaniseren in plaats van te flexibiliseren of de inkomens- en vermogensverdeling rechtvaardiger te maken, nog moet worden ingesteld. Kritiek op de bestaande verhoudingen is vooral moreel van aard (en wordt bij de minste tegenspraak ingeslikt); elke serieuze institutionele vertaling ontbreekt.

Daarmee dreigen de sociaaldemocratische en christendemocratische volkspartijen – hier en elders – hun traditie te verloochenen. Ze hebben in de vorige eeuw de sociale markteconomie gegrondvest. Een vergelijkbare opgave dient zich opnieuw aan. Zoals de WRR-uitgave *After-shocks* het omschrijft: de crisis van de afgelopen twee jaar zal ons nog decennia bezighouden. De economische orde is – of het nu gaat om de rol van de staat, de interpretatie

Sofie dreigt het later te moeten doen met een verschaald leenstelsel voor studenten, een minder toegankelijke gezondheidszorg en een beperkte sociale zekerheid

van groei en welvaart of de verdeling van rijkdom in de wereld – aan een grondige herziening toe. Het begrotingsbeleid is niet onbelangrijk, maar mag – anders dan de neoliberale reflex wil – de aandacht niet van deze hoofdzaken afleiden.¹⁰

Maar Sofie dan, zal de Tweede Kamerfractie van het CDA tegenwerpen. Voor christendemocraten staat het meisje, sinds de laatste Algemene Beschouwingen, symbool voor de jonge generatie die wij niet met een enorme staatsschuld mogen belasten. Dat is waar, maar dan moet ook het hele verhaal worden verteld. Namelijk dat Sofie, bij bezuinigingen als nu voorzien, het later zal moeten doen met, bijvoorbeeld, een verschaald leenstelsel voor studenten; een duurdere en minder toegankelijke gezondheidszorg; en nog minder sociale zekerheid. Willen wij daarvoor verantwoordelijkheid nemen?

De Kinderbescherming is dit jaar wel voor minder in actie gekomen.

Noten

1 Jeroen Smit, *Het drama Ahold*. Amsterdam: Balans, 2004; en Idem, *De prooi. Blinde trots breekt ABN Amro*. Amsterdam: Prometheus, 2008.

2 Zie uitvoeriger P. Kalma, 'Afscheid van het financieel kapitalisme', in: C. Hamans (red.), *Op de bres voor een sociaal Europa. Ieke van den Burg, lid van het Europees Parlement 1999-2009* (pp. 9-21). Brussel/Amsterdam, 2009.

- 3 Arnoud Boot, *De ontwortelde onderneming. Ondernemingen overgeleverd aan financiers?* Assen: Van Gorcum, 2009.
- 4 P. de Beer, 'Vergeeten recepten voor een arbeidsmarkt in crisis', *Socialisme & Democratie* 66 (2009), nr. 5, pp. 8-13. Zie ook: P. Kalma, *Partij van de...? Over arbeid in onzekere tijden. Wibautlezing 2008*. Amsterdam: Centrum voor Lokaal Bestuur, 2008.
- 5 De Postbank, die Duisenberg en de zijnen destijds wilden inzetten om de macht van de grote banken te beperken, 'is (...) een middel dat, mits met de nodige kracht gehanteerd, aanzienlijk meer kans van slagen heeft in ons land dan bijvoorbeeld het streven naar economische planning.' P. Kalma, De illusie van de 'democratische staat'. Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip. Deventer: Kluwer, 1982, pp. 121-122. Vergelijk ook H. Tjeenk Willink: 'Waarom is het besef verloren gegaan dat de werking van de markt behalve door toezicht ook gediend kan worden door (beperkte) marktactiviteiten vanwege de staat?' ('Algemene Beschouwingen', in: *Jaarverslag Raad van State*, 2008, p. 19.)
- 6 Ha-Joon Chang, *Bad Samaritans. The guilty secrets of rich nations and the threat to global prosperity*. Londen: Random House Business, 2007.
- 7 Anton Hemerijck, 'The institutional legacy of the crisis of global capitalism', in: Anton Hemerijck, Ben Knapen en Ellen van Doorne (red.), *Aftershocks. Economic crisis and institutional choice* (pp. 13-52). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009, p. 48.
- 8 Zie voor een kritiek op de AOW-voorstellen zelf Paul Kalma en Felix Rottenberg, 'Haast met AOW onverteerbaar', *de Volkskrant*, 14 oktober 2009.
- 9 Alman Metten en Bart van Riel, *De strijd om de EMU. Economisch beleid aan banden?* Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1996, p. 53.
- 10 Hemerijck e.a. 2009. Zie bijvoorbeeld het interview met de Franse econoom en regeringsadviseur Jean-Paul Fitoussi (pp. 74-81).